

“Yeddi Güzəl”də Səlcuq Sultanlığının tarixinə dair qeydlər (Birinci hissə)

Hürnisə Bəşirova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.
besirovahuru@gmail.com
ORCID: 0009-0002-1615-3020

Xülasə. Nizami Gəncəvi dövründə türk-müsəlman intibahı prosesinin nəticəsi olaraq antik-irfani və Yunan-Roma mədəniyyəti yeni məzmun kəsb edirdi. Sufi-təriqət ədəbiyyatı ənənələri kontekstində yazılmış “Yeddi gözəl” poemasında çoxlu alleqorik rəmzlər işlənmişdir ki, bunlardan bəziləri də türkün əzəmətli keçmişinə işarə edir. Şair bu əsərdə orijinal bədii üslub yaratmışdır. Poemadakı yeddi rəqəmi kamil idrakın məzənnəsidir. Əsərdə kamillik simvolları vahid xətt üzrə inkişaf edərək yeddi ölkəni birləşdirmişdir.

Məqalədə, “Yeddi gözəl” poemasının təhlili zamanı yazılma tarixi 1377-1378-ci illərə aid edilən H-750 nömrəli əlyazma nüsxəsindən istifadə olunmuşdur. Apardığımız araşdırmaya əsasən Şeyx Nizami Gəncəvi 1197-ci ildə qələmə aldığı bu poemanı Ağsunqurlar sülaləsindən olan Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslana deyil, böyük Səlcuq sultanı Alp-Arslanın qəhrəmanlıq tarixinə həsr etmişdir. Apardığımız tədqiqat işindən həm də o aydın olur ki, Nizami Gəncəvi bu poemanı qələmə aldığı illərdə hakimiyyət uğrunda amansız mübarizə gedirdi. Hakimiyyət uğrunda savaşıqın nəticəsi olaraq şairin doğma Azərbaycan dili hakim təbəqələr tərəfindən aşağılanmış və bu səbəbdən də Nizami Gəncəvi saraya təqdim olunan əsərlərini fars dilində yazmaq məcburiyyətində qalmışdır.

Açar sözlər: Alp-Arslan, Böyük Səlcuq İmperiyası, Nizami Gəncəvi, Yeddi gözəl, yatmış su.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.11.2025; qəbul edilib – 12.12.2025

Notes on the history of the Seljuq Sultanate in the “Seven beauties” (First part)

Hurnisa Bashirova

Abstract. During the period of Nizami Ganjavi, as a result of the Turkish-Muslim renaissance process, ancient-Sufi and Greco-Roman culture acquired a new content. The poem “Seven beauties” written in the context of the traditions of Sufi-order literature, uses many allegorical symbols, point to the glorious past of the Turks. The poet creates an original artistic style in this work. The number seven in the poem is the measure of perfect understanding. In the work, the symbols of perfection developed on a single line, uniting seven countries.

In the article, the manuscript copy numbered H-750, dated to 1377-1378, was used during the analysis of poem “Seven beauties”. According to our research, this poem, written by Sheikh Nizami Ganjavi in 1197 was dedicated not to Alaeddin, the ruler of Maragha from the Aqsungur dynasty, but to the heroic history of the great Seljuk sultan Alp-Arslan. Our research also shows that during the years when Nizami Ganjavi wrote this poem, there was a fierce struggle for power. As a result of the struggle for power, the poet’s native Azerbaijani language was degraded by the ruling classes, and for this reason, Nizami Ganjavi was forced to write his works presented to the court in Persian.

Keywords: Alp-Arslan, The Great Seljuk Empire, Nizami Gancavi, Seven beauties, stagnant water

Article history: received – 01.11.2025; accepted – 12.12.2025

Giriş / Introduction

Panteizm fəlsəfə yerlə, göy və təbiət-insan Tanrı arasındakı münasibətləri eşq anlayışı ilə izah edir. Bu mövzu təkcə sufi panteistləri deyil, filosofları da düşündürən başlıca problem olmuşdur. Nizami Gəncəvi poeziyasında eşqin qulu-azad insan məkansızdır, əbədidir, o, həma-

hənglik və tarazlıq mənbəyidir. İlham mənbəyi rəhbər insan gerçəkliyin isbatında elmi dəlil və bürhana dayanır. Orta əsrlər Şərq-Azərbaycan irfanı və antik mədəniyyət Şərq-İslam intibahı dövründə çox güclü islamlaşma prosesi keçərək yenilənmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Nizami Gəncəvi konkret əsərlər yazsa da, onların sənətkarlıq və üslub xüsusiyyətlərini şərh etmək tədqiqatçıdan böyük məharət və əsaslı biliklər tələb edir. Bu məqalədə şairin “Yeddi gözəl” əsərinin orijinal variantını mərhələli şəkildə müasir nüsxələr ilə müqayisə etməklə Nizaminin sənət üslubunu izah etməyə çalışacağıq.

Elmi ilə əbədiyyət dünyasında yaşayan dahi Nizami Gəncəvi də bir çox klassiklər kimi, öz əsərlərini Allaha sitayiş ilə başlayır. “Yeddi gözəl” poemasının əvvəlində Nizaminin Allaha duası oxucuda dərin təsir hissi buraxmaqla yanaşı, həm də böyük şairin sirli dünyasına dair bizə qiymətli məlumatlar verir:

"بر در خویش سرفرازم کن وز در خلق بی نیازم کن
نان من بی میانجی دکران تو ده ای رزق بخش جانوران
چون بعهد جوانی ازبر تو بدر کس نرفتم از در تو
همه را دربرم فرستادی من نمیخواستم تو میدادی"
[1, s. 190-a]

Tərcüməsi: Sən məni öz qapında ucalt, xalxın qapısına salma/ Ey, canlılara ruzi bəxş edən, mənim ruzimi vasitəçisiz mənə bəxş et/ Cavanlıqda əhd edib öyrəndim əzbərə, sən qapından getmədim başqa bir qapıya/ Sən hər şeyi qismət etmişən, mən istəməmişəm sən mənə bəxş etmişən.

"چون که بر در که تو کشتم پیر
چه سخن کین سخن خطاست همه تو مرا بی جهان مراست همه
من که سرکشته ام ز کار جهان تو توانی رهاند بازارهان"
[1, s. 190-a]

Tərcüməsi: Sənin dərgahında yaşlandığım üçün məni qorxudan bir şeydə kömək et/ Bu

nə sözlərdir? Mən səhv edirəm. Sən mənimlə-sən, demək bütün dünya mənimlədir/ Biçarə qalmışam dünyanın işlərindən, sənsən müşgülləri həll edən.

Bu şeir parçasında dahi şair ürəyinin ağrısını Allahın dərgahında dilinə gətirir: Ey böyük Allah, məni pənahında saxla, insanların qarşısına çarəsiz salma. Mən yaşımın ahıl vaxtına çatmışam, bütün ömrümü sən qapında keçirmişəm. İndi ömrümün sonunda ölümdən qorxuram. Mən indiyə qədər səndən heç nə istəməmişəm, qismətim nədirsə, sən həmişə özün mənə vermişən. Bu dəfə də məni çarəsiz qoyma.

"در که نالم دستگیر تویی در پذیرم که در پذیر تویی
راز پوشیده کر چه هست بسی بر تو پوشیده نیست راز کسی
غرضی کز تو نیست پنهانی تو بر آور که هم تو میدانی"
[1, s. 190-a]

Tərcüməsi: Səndən başqa kimin qapısına gedim? Əl tutan sənsən. Məni pənahında saxla/ Nə qədər istəsən gizli sirlər var, amma səndən heç kimin sirri gizli deyil/ Niyətim səndən gizli deyil, onu bildiyin kimi həyata keçir. Yəni, ey Uca Tanrı, mənim səndən başqa ümid yerim yoxdur. Sən özün necə məsləhət bilirsən məni elə apar.

"از تو نیز ار بدین غرض برسم بی تو هم بیغرض بود نفسم
غرض آن به که از تو میجویم سخن آن به که با تو میگویم
راز گویم بخلق خار شوم با تو گویم بزرگوار شوم"
[1, s. 190-a]

Tərcüməsi: Əgər istəyimdə mənə qarşı qərəzli olsan, mən sənə qarşı qərəzli olmaram/ Arzumun yerinə yetməsinə səndən gözləyirəm,

sözümü sənə dediyim üçün qiymətlidir/ Sırrımı xalxa desəm rüsvay olaram, sənə dediyim üçün ucalıram. Şeirın izahı: Ruzisiz qalıb ölməkdən qorxduğumu insanlara desəm, onların qarşısında rüsvay olaram. Sırrımı sənə deməklə ucalıram. Sən mənim bu arzumu yerinə yetirməsən də, mən yenə səni sonsuz məhəbbətlə sevəcəm. Arzumun yerinə yetirilməsini səndən gözləyirəm, bundan yaxşı heç nə yoxdur. Allah ölümün gecindən versin.

"ای نظامی پناه پرور تو بدر کس مرانش از در تو
سر بلندی ده از خداوندی بینشش را بتاج خرسندی
تا بوقتی که وقت کار بود کر چه درویش تا جدار بود"
[1, s. 190-a]

Tərcüməsi: Ey Nizamini öz pənahında saxlayan, məni öz qapından başqa qarıya salma!/ Şükür etməliyəm deyirsən (fikrincə qane olmalıyam), Tanrılığından başımı ucalt!/ O vaxta qədər ki, işləyirəm, mən dərvişi tac sahibi et.

Göründüyü kimi, izah etdiyimiz misralarda ahıl yaşlı Nizami Gəncəvi Allahdan möhlət istəyir ki, əlindəki "Yeddi gözəl" poemasını yazıb qurtara bilsin. O, deyir: Ey yaradan, mən yaşlıyam. Mənə bir az möhlət ver, ruzi göndər ki, əlimdəki bu dastanı yazıb qurtara bilim. Məni dərvişi bəxtəvər elə, insanların qapısına salma, mənim ruzimi mənə vasitəçisiz ver. Məlumdur ki, "saray əyanları tərəfindən hücumlara məruz qalmasına baxmayaraq, Nizami öz əsərlərini böyük əzmkarlıqla qələmə almışdır. O, 1180-ci ildə "Xosrov və Şirin" poemasını yazır, 1183-cü ildə isə daha bir dahiyənə əsəri "Leyli və Məcnun"nu tamamlayır. 1197-ci ildə "Yeddi gözəl" poemasını qələmə alan Nizami Gəncəvi ömrünün son illərində, yəni 1199-cu ildə "İsgəndər namə" əsərini yazır" [2, s.15]. Deyilənləri nəzərə alsaq, nümunə gətirdiyimiz şeir parçasının təhlilindən belə aydın olur ki, ahıl yaşlı Nizami Gəncəvi qəm çəkir. Məğrur şair qarşısına çıxan çətin işdə yalnız Allahdan kömək istəyir. Bu misilsiz və əvəzolunmaz poemada dahi şair ömrünün son illərini belə təsvir edir:

"میروم خرم نمیاید خود شدن باورم نمی آید
انکه از رفتنم خبر باشد کاشیانم برون در باشد"
[1, s. 202-b]

Tərcüməsi: Mən gedirəm, amma uzunqulağım getmək istəmir, bihuş olacağıma inanmıram. Yuvam qapıdan çıxanda, getdiyim aləmə yayılacaq. Düşünürəm, bu qəmli misralarda şair demək istəyir ki, getdiyimi bilsəm də, mən hələ buna inanmıram. Nə qədər ki, can bədəndədir yaratmaq istəyirəm. Yalnız ölüm mənim bu eşqimi söndürə bilər, amma buna da inanmıram. Nizami Gəncəvinin dahiliklə qələmə aldığı bu poemanın qəmli misraları şairi sonsuz məhəbbətlə sevən Azərbaycan oxucusunun ürəyində dərin təsir hissi buraxmışdır.

Bizdən öncə də alimlər öz tədqiqatlarında "Yeddi gözəl" əsərinin tərcüməsi və təhlilinə geniş yer vermişlər, amma onlar bu əsərdə daha çox ideal şah obrazını meydana gətirən prosesi təhlil etmişlər. Belə ki, görkəmli şərqşünas alim Rüstəm Əliyev yazır: "Qeyd etmək lazımdır ki, İranda monarxiya hakimiyyəti nəzəriyyəçiləri, köhnə İran aristokratiyasının və feodal dairələrin mənafeyini müdafiə edən Dəqiqi (X əsr), Firdovsi (936-1020) və sair kimi başqa sözcülər yalnız kral mənşəli xüsusi mahiyyəti olan şəxsin padşah ola biləcəyi doktrinasını hər cür təbliğ edirdilər. Nizami isə tez-tez bu təlimi rədd edirdi, o zamanlar üçün demokratik olan şüarını cəsarətlə bəyan edirdi: ədalətli, ağıllı, zəhmətkeş və cəsur olan hər kəs şah ola bilər" [2, s. 21]. Hazırda da Nizami Gəncəvinin mütərəqqi ideyaları şəxsiyyətə pərəstiş siyasəti üzərindən aparılan idarəçiliyin insan cəmiyyətində yaratdığı faciələrin qarşısını ala biləcək bir mexanizmdir.

"Yeddi gözəl" poemasında diqqətə çatdırılması vacib olan məsələlərdən biri də, dahi şairin Azərbaycanca yaradıcılığına dair dedikləridir. Əsərin əvvəlində Nizami Gəncəvi yazır:

"من که مشکل کشای صد کرهم ده خدای ده و برون دهم
کر در آید ز راه مهمانی کیست کاندن میان نهاد خانی
عقل داند که من چه میگویم زین اشارت که شد چه میجویم
نیست از نیستی شکست مرا کله زانکس که هست هست مرا
مرکبم را در بین حبش نخرند لاجرم دوغ پای خوش نخرند"
[1, s. 201- a]

Tərcüməsi: Mən ki, min bir çətinliyi həll edənəm, kəndin kəndxudası mənəm, amma

kənddən kənardayam/ Yoldan bir qonaq gələndə ortaya süfrə salan kimdir?/ Ağıllı adam bilir ki, mən nə demək istəyirəm, bununla nəyə işarə edirəm/ Məni yoxsulluq ilə sındırmaq olmaz, mən yaxınlığa gileyənirəm/ Bu vəhşixanada mənim qələmimi (yaradıcılığımı) almırlar, məcbur xoşməzə duğ pamdan yemirlər.

Orijinaldan götürülmüş bu şeir parçasını müasir variantlarla müqayisə etsək çox mühüm bir tarixi faktın üstünü açmış olarıq:

"ترکیم را درین حبش نخردند لاجرم دوغبای خوش نخوردند"
[3, s. 46]

Tərcüməsi: Bu vəhşixanada Türkcəmi almırlar, məcbur xoşməzə dovğamı yemirlər.

Göründüyü kimi, şairin qarşısında Azərbaycanca-türkcə Divanı var. Saray əyanları gələndə onlara verməyə farsca şeiri azdır, bu səbəbdən bolluca iş təqdim edə bilmir. Azərbaycanca yazır, vəhşilər isə bəyənib pul vermirlər. Ehtiyaca boyun əymir Nizami, "Yeddi gözəl" poemasını qələmə alır:

"تا درین کوره طبیعت بر حامیی داشتیم چو میوه تر
چون رسیدم بحد انکوری میخورم نیشهای زنبوری
می که خرجه عه زمین نبود قدر انکور بیش ازین نبود
بر طریقی روم که دانندم لاجرم آب خفته خوانندم"
[1, s. 201- a]

Tərcüməsi: Bu qaynayan ölkədə mənim tər meyvə kimi himayədarım var. Düşünürəm, Nizami mənim tər meyvə kimi himayədarım var deyəndə vəliəh Nüsrətəddin Məlik Məhəmməd şahı nəzərdə tutmuşdur / Mən yetişmiş üzüm həddinə çatanda, arıların iynəsini yeyəcəm. Yəni əsərim hazır olanda onların sözlünü kəsəcəm/ Dəymiş üzümün şərabını yerə tökməzlər/ Mən bildiyim yol ilə gedirəm, mənə "yatmış su" (durğun su) deyirlər!

Misal gətirdiyimiz nümunədən aydın olur ki, Nizami Gəncəvi Azərbaycan dili üçün var gücü ilə mübarizə aparmışdır. O, hakimiyyət uğrunda gedən savaşda Azərbaycan dilinin aşılanmasını vəhşilik adlandırır və ümid edir ki, nə vaxtsa bu yatmış su oyanacaq. Nizami deyir: Mənim hökumət daxilində kifayət qədər nüfuzum var. Mən müxtəlif çətinliklərin həllində

yaxından iştirak edirəm. Onlar isə məni farslaşdırmaq istəyirlər. Bu vəhşilər mənim Azərbaycanca şeirimə bəyənirlər, şirin dilimi qiymətləndirmirlər. Mən yoxsulluğa boyun əyən deyiləm. Mənim vəliəhd kimi himayədarım var. Mən öz zamanımı gözləyirəm. Buna görə mənə "yatmış su" deyirlər, su coşanda sel olur. Yetişmiş üzümün şərabı yerə tökülməz!

Nizami Gəncəvinin Türk Divanının dünya kitabxanalarında olduğunu hələ XX əsrin ortalarında Səid Nəfisi, Əbdürrəhman Tahircanov, Rüstəm Əliyev, Azadə Rüstəmovə kimi görkəmli şərqşünas alimlər təsdiq etmişlər.

Nizami Gəncəvinin öncə özünün türkcə Divanının Şirvanşah Axsitana göndərməsi, lakin Şirvanşahın Divanı dəyərləndirmək əvəzinə, Nizamiyə "Leyli və Məcnun" əsərini farsca yazmasını sifariş etməsi və dahi şairimizin türkcə şeirlərinin qiymətləndirilməməsi səbəbindən çox məyus olması elm aləminə hələ XX əsrdən məlum olan bir faktdır.

XXI əsrin əvvəllərində Nizami Gəncəvinin Türk Divanının əlyazma nüsxəsinin Misirin Xədiviyyə kitabxanasında Fəxrət Şəms Vaizi tərəfindən surətinin əldə edilməsindən sonra problemin araşdırılması genişləndirilmişdir. İranda Sədyar Vəzifə-Eloğlu, Hüseyin Şərqi Soytürk, Barat Zəncani, Hüseyin Məhəmmədzadə Sədiq, Amerikada Bağban Kərimi kimi alimlər tərəfindən başlanan tədqiqatları Bakıda da davam etdirən Nizami Xudiyev, Azadə Rüstəmovə, Əlyar Səfərli, İsa Həbibbəyli, Vaqif Arzumanlı, Pərviz Kazimi, Sənan İbrahimli və başqa görkəmli elm adamlarının zəhmətini xüsusi qeyd etmək lazımdır" [4, s. 20].

Təhlil etdiyimiz misranı nümunə verilmiş müasir variantlarla müqayisə etsək belə bir nəticə əldə edə bilərik:

"تا درین کوره طبیعت پز حامیی داشتیم چو میوه رز
روزگارم به حصرمی می خورد توتیاهای حصرمی می کرد"
[3, s. 47]

Dr. Səid Həmidyan bu misraları belə şərh edir: "Nə qədər ki, cavan, təcrübəsiz və qürurlu idim, zaman mənə xoş idi və mənim qoramdan gözə tutuya düzəldirdilər. İndi mən yetişmiş üzüm həddinə çatmışam, üzüm kimi arının iy-

nəsini yeyəcəm” [3, s. 47]. Göründüyü kimi, nümunə verilmiş ikinci misra ilhaqdır və həm də alimin Nizami Gəncəvinin şeirinə verdiyi şərh Nizaminin hədəfindən yayınıb. Təhlil etdiyimiz misraların müqayisəsindən növbəti mühüm bir tarixi fakt da aydın olur. Belə ki, orijinalda (Topqapı Saray nüsxəsi, № H. 750. Yazılma tarixi 1377-1378-ci illər) Nizaminin tərif etdiyi xoşməzə yeməyin adı “Duğ pa”dır – دوغ پا. Müasir variantlarda bu dadlı yeməyin adı dovğa kimi yazılır və bütün görkəmli dünya nizamişünasları da bu yeməyin adını dovğa (yuxarıdakı şeirdə – دوغباي) kimi oxumuş və izah etmişlər. دوغ پا – “Duğ pa” İranın cənub-şərqində Sistan və Bəluçistan əhalisinin çox sevdiyi ənənəvi yeməkdir. Duğ pada su əvəzinə ayrandan istifadə olunur. Bu yeməyi hazırlamaq üçün lazım olan ərzaqlar bunlardır: mal əti, soğan, yağ, zəfəran, ləpə, ədəvə və ayran. Düyünün yanında çox ləzzətli qarnir kimi yeyilir. Əgər nümunə verilmiş şeir parçasındakı yeməyin adı Duğ padırsa, onda bu misraları belə şərh etmək olar: “Mən yazıçıyam, onlara məcbur şeirimi sata bilmirəm (həm farsca, həm də Azərbaycanca). Mən onlara öz dillərində şeir versəm də, bu vəhşilər yenə mənim dilimi bəyənmişlər, məcbur xoşməzə duğ pamdan yemirlər. Əsərim (“Yeddi gözəl”) hazır olanda sözləri kəsiləcək. Dəymiş şərabı yerə tökməzlər!” [1, s. 201-a].

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi “Xəmsə” toplusuna daxil etdiyi “Yeddi gözəl” poemasını 1197-ci ildə yazmışdır. O zaman təqribən altmış yaşında olan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının böyük hissəsi doğma Azərbaycan dilində olmuşdur. Göründüyü kimi, dünyaca məşhur qiymətsiz “Xəmsə” dahi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında yalnız aysberqin görünən hissəsidir.

Feodalizmin təbiətindən doğan mənəvi və ictimai zülm və əsarət, insanı kölə, qul halına salan qeyri-humanist münasibətlər fonunda XII əsr Azərbaycan humanistlər, vətənpərvərlər hərəkatı Nizami Gəncəvi ilə yanaşı, bir sıra görkəmli ədib, şair, filosof, tarixçi, təbib, mütərcim və alimlər yetişdirmişdir. Humanistlərdən Nizami Gəncəvinin antik ədəbiyyata və fəlsəfəyə

əsaslanan yaradıcılığının bəşəriyyət qarşısındakı xidməti danılmazdır. Mühüm dövlət xadimi olmuş şairimiz yaradıcılığında Azərbaycan antik mədəniyyətinin ideya və ruhunu dirçəltmişdir. Şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” poemasında məşhur Bəhrəm şahın sərgüzlərini qələmə almaqla, əslində intellektual fəaliyyət üçün meydan açır. Bu əsərdə şair üçün başlıca məqsəd tarixin sirlərini əməli təcrübə əsasında öyrənməkdir. Əsərin təhlilindən belə bir nəticəyə gəlirik ki, bizim üçün sirlərin dərki şairin təbiəti ilə tam uyğunluqda mümkündür. Dahi Nizami Gəncəvinin bu poemada istifadə etdiyi simvolik şərh metodu və başqa işarələr mətnin anlaşılmasına mane olur. Bu məsələdə Nizaminin Şahənşah Alp Arslana ithaf etdiyi şeir parçasını misal gətirə bilərik. Müasir variantlarda bu başlıq “دعای پادشاه سعید، علاالدین ” [3, s. 21] – Əlaəddin Körpə Arslan şaha sənə adlanır. Müqayisəli təhlillərə əsaslanaraq, Səlcuq-Türk Sultanlığının tarixinə dair dəlillər də məhz bu şeir parçasına aiddir. Orijinalda bu şeir parçasının adı “Alp Arslan Şahın mədhi”dir:

در مدح پادشاه الب ارسلان

Alp Arslan Şahın mədhi

ای دل از این خیال در کزرم دور به زین خیالها نظرم
انچه مقصود شد در ین پرکار چار فصلست به ز فصل بهار
اولین فصلی آفرین خدای کافرینش بفضل اوست بجای
وان ذکر فصل خطبۀ نبوی کین کهن سکه زو کرفت نوی

[1, s. 198-b]

Tərcüməsi: Ey ürək, bu arzudan keçərəm, bu xəyaldan uzaq olsam yaxşıdır/ Bu dastanı yazmaqda məqsədim, bahardan da gözəl dörd fəsil yaratmaqdır/ Birinci fəsil Allaha sitayiş, çünki həyat onun lütfündən yaranıb/ Digər hissə Peyğənbərin hədisidir, bu köhnə sikkə (dünya) təkcə onunla yeniləndi.

"فصل دیگر دعای شاه جهان کان دعا سر بر آورد ز دهان
فصل دیگر نصیحت آموزی پادشه را بفتح و فیروزی
پادشاهی که ملک هفت اقلیم دخل دولت بدو کند تسلیم
حجت مملکت بقوت و قهر آیتی در خدا ایکانی دهر"

[1, s. 198-b]

Tərcüməsi: Sonrakı fəsil Şahənşaha həsr etdiyim duadır/ Digər fəsil padşahi fəthə, qələ-

bəyə səsləyən nəsihətlərə həsr olunub/ Yeddi iqlimin padşahına, dövlətdən gələn gəlir təslim edilir. İzah: Şahənşah Alp-Arslan yeddi ölkənin padşahıdır və o bu ölkələrdən xərac alır/ O, ölkənin məsul şəxsidir, əsrin şahları arasında böyük möcüzədir.

"خسرو تاج بخش تخت نشان
بر سر تاج و تخت کنج فشان
عمدة الملك عمادالدين
حافظ و ناصر زمان و زمين
شاه الب ارسلان کشور کير
به ز الب ارسلان بتاج و سرير
مهدی کافتاب این مهديست
دولتش ختم آخرین عهدست"
[1, s. 198-b]

Tərcüməsi: Şahənşah tac bağışlayan, taxta oturdandır. O, tac-taxtın başında gövhər səpir/ Şahənşah məmləkətin və dinin sahibidir. O, zamanın və torpağın sahibi, hifz edənidir (Bu misrada şair Şahənşahı Allahın epiteti ilə vəsf edir (ناصر), yəni Şahənşah Alp Arslan yerin-göyün sultanıdır). Şahənşah Alp-Arslan dövlət rəhbəri olmaqla yanaşı, həm də dini liderdir/ Ölkələri fəth edən Alp-Arslan şah, tac-taxtda süst oturan Alp-Arslandan yaxşıdır. İzah: Nə yaxşı ki, Şah Alp Arslan fəthdir/ O, Mehдинin beşiyidir, vətəni Günəşdir. Onun varlığı son and yeridir.

Dr.Vəhid Dəstgirdinin mətni əsasında hazırlanmış "Yeddi gözəl" poemasının müasir variantında bu misralar aşağıdakı kimi təhrif olunmuşdur:

"شاه کرب ارسلان کشور گیر
به ز الب ارسلان به تاج و سرير
مهدي کافتاب این مهديست
دولتش ختم آخرین عهد است"
[3, s. 22]

Tərcüməsi: Fəth Körpə Arslan Şah, Şah Alp Arslandan yaxşıdır/ O, Mehдинin beşiyi Günəşdir, onun varlığı son and yerimizdir.

Adı çəkilən Əlaəddin Ağsunqur Körpə Arslan 1175-1207-ci illər aralığında Marağa hakimi, Atabəy olmuşdur. O, 1207-ci ildə vəfat etmişdir, doğum tarixi elmə dəqiq məlum deyildir. Amma Şah Alp Arslan isə Böyük Səlcuq İmperiyasının ikinci sultanı və Türklərin Orta Asiyadan Anadoluya gəlişi uğrunda mübarizəyə rəhbərlik etmiş ordu başçısı və hökmdar olmuşdur. Əsl adı Məhəmməd bin Çağrıdır. Bizans İmperatoru Romen Diyogeni Malazgird

müharibəsində yenməyi ilə tanınır. Aşağıda təhlil edəcəyimiz misralar bu igid hökmdarın həyatı haqqında daha geniş məlumat verəcəkdir:

"رستمی کز فلک سواری رخس
هم بزرکست و هم بزرک بخش
همسر آسمان و هم کف ابر
هم به تن شیر و هم بنام هژیر
عقل هستی که در وجود آمد
عالم از جوهر صعود آمد
اوست آن عالمی که از کف خویش
هر دم آرد هزار جوهر بیش"
[1, s. 198-b]

Tərcüməsi: Rüstəm kimi olmağı fələk ona bəxş edib. O, həm böyükdür, həm də böyüklük bəxş edir/ Göyün həyat yoldaşı və buludun yatağı, həm şir cüssəlidir, həm də adı şirdir. İzah: Şahənşah uca dağdır, onun həm adı, həm də özü Aslandır/Varlığın ağı yarananda, aləm cövhərlə inkişaf etdi. İzah: Kamil insan (əsl, cövhər, alim insan) haqqında elm meydana gələndən sonra, bəşəriyyət onunla inkişaf etdi/ O, həmin aləmdir ki, ovcunda minlərlə gövhər yaradır. İzah: Şahənşah minlərlə ulduzun yarandığı kainat kimidir.

"صحف کردون شرح او ودقی
بحر و بر هر دو زیر فرمانش
سر بلند جهان بلند سریر
کز بلندی برابر فلکست
غرق دریا ز عرق او عرقی
پری و بحری آفرین خوانش
کز بلندی خرد کشت ضمیر
در بزرگی برابر ملکست"
[1, s. 198-b]

Tərcüməsi: Fələyin kitabını vərəq-vərəq şərh edən zaman, dərya onun zəhmət təri qarşısında xəcalət çəkir/ Hər iki aləm onun fərmanı altındadır (hər iki aləm: quru və dənizlər), şaha pəri və yaradan da deyə müraciət edirlər/ Dünyanın baş ucalığıdır uca taxtlı, ucalığından təvazökardır/ O, fələklər qədər yüksəkdir, mələklər qədər ucadır.

"برتن دشمنان برقع دوز
نسل او آفرین مؤید اوست
فرق و نصرت بفرق او زده فرق
فتنه درزیر تیغ او شده غرق
آب و آتش از و اسیرانکیز
خاک او باد درعبیر آمیز"
[1, s. 198-b]

Tərcüməsi: Düşmənləri ildırım kimi vuran- dır, ildırımın odu onun qılıncından saçılır/ Onun nəslə onun kim olduğunun sübutudur, ağılı, kamalı babalarından alıb/ Onu qalibiyyəti

fərqləndirdi, fitnə onun qılncı altında qərç oldu/ Su və od sirrini ondan alıb, ayağının torpağı ətir verir. Misranın şərh: Bu misrada Zərdüştlərin müqəddəs saydığı bütün elementlərin adı əhəmiyyətinə görə sıra ilə çəkilməmişdir: su, od, torpaq, hava və “cövhər” insan. Düşünürəm, “Xəmsə” (beşlik) məhfumunun mənası da elə budur: “Əl-Fərabî, İbn Sina kimi filosofların panteist naturalizmində eşq yerlə göy, insan və təbiətlə tanrı arasındakı təbii cazibə qüvvəsi kimi izah edilmiş, göy məşuq, yer aşiq sanılmışdır” [5, s. 98]. Deməli, Günəşin Yeri eşqlə cəzb etməsindən, təbiətcə bir-birinə zidd olan ünsürlər (su, od, torpaq və hava) harmoniya gəlib. Eşqin harmoniyasından yaranan ürəkdə xeyir ilə şəh bərabərdir. Müasir şərq insanı bu bərabərliyi Novruz bayramı kimi qeyd edir. Ruhu eşq atəşində qovrularaq harmoniya əldə etmiş insan isə kamil varlıq (beşinci element, cövhər, əsas və s.) sayılıb. Şair əvvəldəki misrada da Şahənşah Alp-Arslana “جوهر”-“cövhər” (əsas) deyər müraciət edir. Zərdüştlükdə “cövhər” adlandırılan kəs həyatın ən yüksək dərəcəli varlığıdır və bu maddi dünyada onun yeri əbədiyyətdir-ölümsüzlükdür.

"در نبردش که شیر خواردم دم آب دشمن به فتنه نه بسم
در صبوحش که خون رز ریزد زاب یخ بسته آتش انکیزد
حریه را چون بحریه تیز کند روز را روز رستخیز کند
چون در جود خویش بکشاید جنک بخشد کناه بخشاید"
[1, s. 198-b, a]

Tərcüməsi: Onunla döyüşdə şir quyruq bulayar, düşmən onun qarşısından qaçanda nal atmır, abırını atır. İzah: Şahənşah Alp-Arslanın qarşısında şir də acizdir, onun döyüşdə məğlub etdiyi düşmən rüsvaydır/ Ona (şaha) qovuşanda qan qaynayır, donmuş sudan od parlayır/ Silahını (qılncı və ya sair hərbi döyüş silahları) döyüşdə itiləyir, adı günü dirçəliş gününə çevirir/ Mühəribəni, günahları bağışlamaqla o, öz səxavətini göstərir.

"شہ جو دریاست بیدروغ و دریغ فیض و بدنش بتازیانه و تیغ
هر چه آرد بتازیانه فراز بسر تازیانه بخشد باز
مشتری وار بر سپهر بلند کور کیوان کند بسم سمند
کر ندیدی بر اژدها شیری آفتابی کشیده بشمشیری"
[1, s.198-a]

Tərcüməsi: Şah tərəddüdsüz dərya kimidir, onun bədəni və üzü ülgüc kimidir. İzah: Şahənşahın vücudu formada və hamardır/ Qamçılamaqla əldə olunan yüksəliş, qamçının başını açar. İzah: Zorakılıq etməklə niyyətinə nail olmağa çalışan insan, elə həmin zorakılığın əlindən də məhv olar/ Saturnun ətrafındakı zolaqlar Yupiteri Səmənd adlı edir. İzah: Hamıya məlumdur ki, Saturn planetinin ətrafı zolaqlardan ibarətdir. Onun zolaqlı olmağı Yupiter (Venera) planetini kainatda ən parlaq ulduz edib/ Məgər əjdəha üstündə şiri görməmişən, qılncı çəkən Günəşi görməmişən? İzah: Şair bu misrada qaranlıq kosmosu şəh qüvvəni əjdəhaya, xeyir qüvvəni isə Günəşə bənzətmişdir. Yəni Şahənşah Alp-Arslan qaranlıq üzərində qələbə çalan Günəşdir.

"شاه را بین که در مصاف شکار
تاختش زیر اژدهای علم
بیکی مطرحش به تیر دو شاخ
بازی خرس برده از شمشیر"
[1, s. 19]

Tərcüməsi: Şah ov meydanında şirə minmiş əjdəha kimidir/ Taxtı aləmin əjdəhasının (Günəşin) altındadır, əjdəhanı ilan kimi qələmə döndərmiş. İzah: Şahənşah Günəşi də ram edib/ Bəy (Türk xalqları arasında qəbilə başçılarına “bəy”, “ağa” deyilib) iki başlı tirlə müzakirəsi ilə şirə gorunu gen etdi. İzah: Şahənşah kəskin müzakirəsi ilə düşməni məğlub edib. Düşməne qarşı şahın dili ilan dili kimi kəskindir. Ayı oyununu qılncdan yayındırdı, aslan kimi ayı oynatdı. İzah: Şahənşah təhlükəni qılncsız yatırdı, təhlükəli vəziyyətdə aslan kimi döyüşdü. Təhlil etdiyimiz misradakı بیک – bəy sözü (Nümunə verilmiş bu söz əlyazmadan olduğu kimi verilmişdir) müasir fars dilində “بیگ - бэйг, бэйк – бэйк” [6, s. 247] kimi istifadə olunur. Bu misra “Yeddi gözəl” poemasının müasir variantında aşağıdakı kimidir:

"تنگی مطرحش به تیر دو شاخ کرده بر شیر شرزه گور فراخ"
[3, s. 24]

Dr. Səid Həmidyan bu misranı belə şərh edir: “Bu misradakı مطرح - mətrəh sözü “kaman” deməkdir və تنگ مطرح - təng-e mətrəh isə “çəkilməmiş kaman” deməkdir. Çünki kaman dartılında onun geniş yeri daralır” [3, s. 24]. SSR Elmlər Akademiyasının çap etdiyi “Fars-

ca-rusca lüğət”də belə bir sözə rast gəlinmir. Sözügedən lüğətdə bu sözün bir mənası var o da, “müzakirə etmək”. Deməli, təhlil etdiyimiz misrada bu söz “bəy” kimi oxunmalıdır. Belə olmazsa, onda bu misranın heç bir mənası olmaz.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Nizami Gəncəvi yaradıcılığında müqayisəli təhlillər əsasında məsələlərin qoyuluşunu və apardığımız təhlilləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirə bilərik. Nizami Gəncəvi klassik ədəbiyyatın aparıcı qüvvəsi olmaqla yanaşı, həm də əsərlərində mühüm tarixi faktların daşıyıcısıdır. O, “Yeddi Gözəl” əsərini Şahənşah Alp Arslanın qəhrəmanlıq tarixinə həsr etmişdir. Apardığımız müqayisələr bir çox tarixi faktların üstünü də açır. Belə ki, araşdırmadan məlum olur ki, Nizaminin ləzzətlə adını çəkdiyi milli yeməyin adı “Duğ pa”da ola bilər və yaxud şair şah Alp Arslana “bəy” deyə müraciyyət etmişdir. Bu faktlar ilk dəfədir ki, nizamişünasların nəzərinə təqdim olunur. Həm də o da məlum oldu ki, Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl”də sadə fikir, rəy söyləmir. Şairin əsər boyu düşün-

cəsi bürhana bağlanır. Nizamiyə qədər Şərqdə Ömər Xəyyam, İbn Sina, Fərabî, Nasir Xosrov, Baba Kuhi və sair görkəmli şairlər dövlət xadimi olmuşlar. Amma Nizami öz türklüyü ilə bu müəlliflərdən janr və metod baxımından kəskin fərqlənmişdir. Nizami özü bu poemanı belə qiymətləndirmişdir: “Mən kiməm ki? Bir parça qurumuş dəriyəm. Sən mənimlə görüşmək istəsən, məni bu dastanda axtar, bu dastan mənim beynimin məhsuludur. Deməyin ki, şair ölüb, tək siz məni çağırın. Mən hər misramdan baş qaldırıb deyərəm: “Buradayam!” [2, s. 48, 62]. Dahi şairimizin irsi min illər sonra da çətinlikləri və məhrumiyyətləri göz önünə almış Azərbaycan xalqı üçün milli kimliyin, ölümsüzlüyün rəmzi hesab olunur.

Ədəbiyyat / References

1. گنجوی، ن. (779\ 1377-78). “خمسه” (№: H-750. Türkiyə, İstanbul şəhəri, Topqarı-Saray muzeyi. 497 vərəq)
2. Гянджеви, Н. (1983). Семь Красавиц. Баку: Изд-во ЭЛМ.
3. دستگردی، و. (1395) حکیم نظامی گنجوی. هفت پیکر. تهران. چاپ: صبا.
4. Allahverdiyeva, Z. (2024, 1 noyabr). Nizami Gəncəvinin türk divanının taleyi. Ədəbiyyat qəzeti, № 42, 20-22
5. Sasani, Ç. (2007). Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında Naturalist Ədəbi-Fəlsəfi fikir. Bakı: Elm.
6. فرهنگ فارسی بروسی. (1970). Москва: Изд-во Советская Энциклопедия.

Заметки об истории Сельджукского султаната в поэме «Семь красавиц»

Хурниса Баширова

Резюме. В результате процесса тюрко-мусульманского возрождения древний мистицизм и греко-римская культура в период Низами Гянджеви приобрели новое содержание. В поэме «Семь красавиц», написанной в контексте традиций суфийской литературы, использовано множество аллегорических символов, часть из которых указывает на славное прошлое тюрка. В этом произведении поэт

создал оригинальный художественный стиль. Семь рифм в стихотворении означают совершенное знание. Этот пример совершенства развивается по единой линии и объединяет семь стран.

В статье для анализа поэмы «Семь красавиц» использован рукописный экземпляр под номером Н-750, датированный 1377-78 гг. Согласно нашим исследованиям, эта поэма, написанная Шейхом Низами Гянджеви в 1197 г., была посвящена не Алаэддину, правителю Мараги из династии Агсунгур, а героической истории великого сельджукского султана Алп-Арслана. Наши исследования также показывают, что в годы, когда Низами Гянджеви писал эту поэму, шла ожесточенная борьба за власть. В результате борьбы за власть родной язык поэта, азербайджанский, был унижен правящими классами, и поэтому Низами Гянджеви был вынужден писать свои произведения, представленные ко двору, на персидском языке.

Ключевые слова: Алп-Арслан, Империя Великих Сельджуков, Низами Гянджеви, «Семь красавиц», застойная вода.